

УДК 347.44 (477)

М. Л. Стусенко

аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра цивільно-правових дисциплін
Французький бульвар, 24/26, Одеса, Україна

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ ПОРУШЕННЯ ДОГОВОРУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ, РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ТА ФРН

У статті визначаються поняття та правова природа правових наслідків порушення договору в цивільному праві України, Російської Федерації та ФРН.

Ключові слова: правові наслідки порушення договору, цивільне право України, цивільне право Російської Федерації, цивільне право ФРН.

Порушення договору є підставою виникнення охоронних цивільних правовідносин, в рамках яких відбувається захист прав та інтересів сторін договору за допомогою певних правових засобів, що в цивільному праві визначаються, як правові наслідки порушення договору.

Можливість настання зазначених правових наслідків передбачена і законодавством України, Російської Федерації та ФРН. Визначення поняття та правової природи цих наслідків і є метою даного дослідження.

Вивченню окремих аспектів поняття та правової природи правових наслідків порушення договору в цивільному праві країн, що розглядаються, приділяли увагу такі вчені, як В. П. Грибанов [3], І. С. Канзафарова [4; 5], А. Г. Карапетов [6; 7], М. С. Карпов [8], В. В. Луць [10], П. А. Меденцев [11], С. І. Шимон [14] та ін., проте в умовах свободи зовнішньоекономічної діяльності в Україні відповідні питання не втрачають своєї актуальності і сьогодні, оскільки вітчизняні суб'єкти підприємницької діяльності укладають велику кількість договорів з іноземними підприємцями, як наслідок — завжди існує загроза невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань однією із сторін. Тому важливим є розуміння механізмів захисту цивільних прав управомоченої сторони і, зокрема, умов застосування тих або інших правових наслідків порушення договору.

Насамперед необхідно зазначити, що правова природа наслідків порушення договору не є однорідною. І це видно навіть на перший погляд — після ознайомлення зі змістом відповідних норм цивільного права України, Російської Федерації та ФРН.

Так, згідно із ст. 611 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), яка визначає правові наслідки порушення всіх зобов'язань (як договірних, так і не договірних), такими наслідками можуть бути: припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо

це встановлено договором або законом, або розірвання договору; зміна умов зобов'язання; сплата неустойки; відшкодування збитків та моральної шкоди.

На відміну від ЦК України, у Цивільному кодексі Російської Федерації (далі — ЦК РФ) і Цивільному кодексі ФРН (далі — НЦК) стаття, аналогічна зазначеній вище ст. 611, відсутня, проте цивільне право Росії та Німеччини містить всі інститути, названі у цій статті.

Так, наприклад, Глава 25 ЦК РФ «Відповідальність за порушення зобов'язання» (ст.ст. 393–406) регулює низку питань, пов'язаних із порушенням зобов'язань: встановлення обов'язку боржника відшкодувати збитки (ст. 393); варіанти співвідношення таких заходів цивільно-правової відповідальності, як стягнення неустойки і стягнення збитків (ст. 394); відповідальність за невиконання грошового зобов'язання (ст. 395); відповідальність і виконання обов'язку в натурі (ст. 396) та ін.

Про наслідки порушення зобов'язання йдеться у § 276 НЦК «Відповідальність боржника», § 280 НЦК «Відшкодування шкоди, спричиненої порушенням обов'язку», § 281 НЦК «Відшкодування шкоди взамін виконання у випадку невиконання або виконання з порушенням», § 288 НЦК «Проценти під час прострочення» та ін. Положення про неустойку закріплені в §§ 339–345 НЦК. Норми про наслідки відмови від договору містяться у § 346 НЦК (яка так прямо і називається «Наслідки відмови від договору»), а норми про зміну і розірвання договору — в §§ 313–314 НЦК.

Необхідно зазначити, що німецьке зобов'язальне право наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. зазнало істотного впливу з боку англо-американського права.

Так, 10 листопада 2001 р. у ФРН, в ході проведення реформи зобов'язального права, Бундестагом був прийнятий Закон про модернізацію зобов'язального права, який було введено в дію з 1 січня 2002 р. Його норми явно свідчать про те, що відбулося зближення положень німецького цивільного права про наслідки порушення договору з відповідними положеннями англійського права. І це не дивно, оскільки однією із цілей здійснення модернізації зобов'язального права ФРН було наближення основних положень німецького права до основних положень англійського загального права і до уніфікованих актів контрактного права (зокрема до Віденської конвенції про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р.). В результаті регулювання договірних зобов'язальних відносин у Німеччині за своїм змістом наблизилось до основних положень англійського договірного права [1, с. 125–130], хоча у німецькому цивільному праві були збережені принцип виконання зобов'язання в натурі та принцип відповідальності за вину (§ 276 НЦК), на відміну від англійського цивільного права, де діє принцип відповідальності без вини. Не був запозичений повною мірою принцип істотності порушення договору як основний критерій допустимості його розірвання [7, с. 60].

Варто звернути увагу на те, що обов'язок виконати зобов'язання в натурі в країнах романо-германської правової сім'ї є основним, а вимога щодо грошової компенсації збитків, як суто майнова санкція, розглядається як

другорядна (хоча в торгових (комерційних) договорах така форма є найпоширенішою) [14, с. 143–148].

Обов'язок виконати зобов'язання в натурі закріплений в положеннях НЦК як стосовно договірних, так і стосовно деліктних зобов'язань. В цілому НЦК розглядає відшкодування збитків як винятковий захід, встановлений на випадок, коли виконання в натурі буде неможливим або недостатнім для повного відновлення інтересів кредитора.

ЦК України (у ст. 16) закріплює примусове виконання обов'язку в натурі як один із способів захисту цивільних прав, а норма ст. 622 ЦК України встановлює, що боржник, який сплатив неустойку і відшкодував збитки, завдані порушенням зобов'язання, не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлено договором або законом.

Як бачимо, у наведеній статті ЦК України йдеться про порушення зобов'язання як таке, без врахування різновиду такого порушення — невиконання або неналежне виконання. На відміну від цього, у ЦК РФ враховується різновид такого порушення. Так, норма ч. 1 ст. 396 ЦК РФ встановлює, що сплата неустойки і відшкодування збитків у разі неналежного виконання зобов'язання не звільняють боржника від виконання зобов'язання в натурі, якщо інше не передбачено законом або договором, а згідно з ч. 2 ст. 396 ЦК РФ відшкодування збитків у разі невиконання зобов'язання і сплата неустойки за його невиконання звільняють боржника від виконання зобов'язання в натурі, якщо інше не передбачено законом або договором.

Для порівняння, в англо-американському праві діє протилежне принципу виконання зобов'язання в натурі правило, згідно з яким основним у цивільно-правовій відповідальності за невиконання зобов'язання є спосіб грошового відшкодування, який передбачено нормами загального права. Відшкодування збитків розглядається тут як основний засіб захисту інтересів кредитора, який у разі невиконання договору боржником завжди має право претендувати на грошову компенсацію [14, с. 143–148].

На підставі аналізу положень цивільного права України, Російської Федерації та ФРН щодо правових наслідків порушення договору можна дійти висновку, що, з юридичної точки зору, всі зазначені наслідки є санкціями, застосування яких передбачає наявність певних умов.

Так, відшкодування збитків, моральної шкоди та стягнення неустойки є заходами цивільно-правової відповідальності, тому при вирішенні питання про їх застосування необхідно дотримуватись правил про підстави та умови цивільно-правової відповідальності. Одностороння відмова від зобов'язання у разі його порушення другою стороною та одностороння зміна зобов'язання не є заходами відповідальності, їх природа інша — в юридичній літературі вони іменуються оперативними санкціями, а тому їх застосування може відбуватись за відсутності вини другого контрагента договору [10, с. 66–67].

Необхідно звернути увагу на те, що в теорії права санкції поділяються на так звані заохочувальні і негативні, тобто такі, що застосовуються до правопорушника і спричиняють для нього певні несприятливі наслідки

[2]. У цивільному праві термін «санкції» використовується, як правило, для позначення несприятливих наслідків, тобто негативних санкцій.

На нашу думку, найбільш вдале визначення поняття санкції у цивільному праві дав О. О. Красавчиков, який під цивільно-правовою санкцією розуміє встановлену законом міру майнових або інших правових невідгідних для особи наслідків, яка застосовується до неї у випадку недотримання приписів закону, невиконання прийнятих зобов'язань, завдання шкоди або за наявності інших, передбачених законом, підстав [9, с. 13].

Проте, розглядаючи правові наслідки порушення договору як санкції, необхідно пам'ятати, що для кредитора-сторони договору, умови якого порушені, зазначені наслідки є заходами захисту цивільних прав, а отже, їх мета — захистити цивільні права та інтереси управомоченої сторони. Таким чином, правові наслідки порушення договору мають складну юридичну природу.

Варто зазначити, що крім зазначених вище правових наслідків порушення договору, цивільне законодавство України, РФ та ФРН закріплює можливість настання й інших наслідків порушення зобов'язань в цілому і договірних зокрема.

Так, наприклад, згідно з ч. 2 ст. 625 ЦК України боржник, що прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом. Згідно з ч. 1 ст. 395 ЦК РФ за користування чужими грошовими коштами внаслідок їх неправомірного утримання, ухилення від повернення, іншого прострочення в їх сплаті або безпідставного отримання, або збереження за рахунок іншої особи підлягають сплаті проценти на суму цих коштів. Розмір процентів визначається існуючою у місці проживання кредитора, а якщо кредитором є юридична особа, у місці її знаходження обліковою ставкою банківського проценту на день виконання грошового зобов'язання або його відповідної частини. При стягненні боргу у судовому порядку суд може задовольнити вимогу кредитора, виходячи з облікової ставки банківського проценту на день пред'явлення позову або на день ухвалення рішення. Ці правила застосовуються, якщо інший розмір процентів не встановлений законом або договором.

Відповідно до § 288 НЦК за грошовим зобов'язанням за час прострочення нараховуються проценти. Річна процентна ставка при простроченні на п'ять пунктів перевищує базисну процентну ставку. За правочинами, в яких споживач не бере участі, процентна ставка за вимогами про сплату перевищує базисну процентну ставку на вісім пунктів (зазначений припис НЦК забезпечує реалізацію Директиви 2000/35/EG Європейського Парламенту і Ради від 29 червня 2000 р. «Про заходи боротьби із затримками платежів у діловому обороті»).

Щодо правової природи процентів за користування чужими грошовими коштами в юридичній літературі та судовій практиці України та Російської Федерації були висловлені наступні думки.

Так, наприклад, російський науковець Л. О. Новосьолова стверджує, що традиційним і найбільш розповсюдженим є визначення зазначених процентів як плати (винагороди) за користування капіталом (грошовими коштами). За такого підходу стягнення (сплата) процентів річних здійснюється за правилами виконання основного грошового зобов'язання про сплату суми боргу. Оскільки проценти не розглядаються як форма цивільно-правової відповідальності, загальні положення цивільного законодавства про розмір і підстави покладення відповідальності за порушення зобов'язань не підлягають застосуванню [12, с. 51–52].

В юридичній науці та судовій практиці України домінує позиція, згідно з якою проценти, що стягуються за прострочення виконання грошового зобов'язання, є результатом прострочення виконання грошового зобов'язання. Отже, на відміну від процентів, які є звичайною платою за користування грошима, зокрема за договором позики (ст. 1048 ЦК України), до них застосовуються загальні норми про правові наслідки порушення зобов'язання. Проценти, встановлені ст. 625 ЦК України, підлягають стягненню при наявності протиправного невиконання (неналежного виконання) грошового зобов'язання. Проценти є самостійним правовим наслідком порушення зобов'язання у вигляді плати за користування чужими грошовими коштами. За своєю правовою природою вони не є неустойкою. Стягнення суми боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції, а також трьох процентів річних від простроченої суми є способом захисту майнового права кредитора у зв'язку із обезціненням коштів, а отже, вони не можуть розглядатися як санкції за невиконання або неналежне виконання грошових зобов'язань й їх не можна розцінювати як заходи відповідальності за порушення зобов'язань [13].

На нашу думку, сплата процентів річних у разі прострочення виконання грошового зобов'язання є самостійним правовим наслідком порушення зобов'язання, є заходом захисту цивільних прав та інтересів і не є заходом цивільно-правової відповідальності.

Підсумовуючи, слід зазначити, що правова природа і коло правових наслідків порушення договору в цивільному праві України, Російської Федерації та ФРН є схожими, хоча цивільне законодавство кожної із зазначених країн закріплює певні особливості правового регулювання відповідних суспільних відносин, які можуть бути предметом подальших наукових досліджень.

Список літератури

1. Heldrich A., Rehm G. M. Modernization of the German Law of Obligations: Harmonization of Civil Law and Common Law in the Recent Reform of the German Civil Code [Text] / A. Heldrich, G. M. Rehm // Comparative Remedies for Breach of Contract. Ed. By N. Cohen and E. McKendrick. — Oxford, 2005. — P. 125–130.
2. Большой юридический словарь [Текст] / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. — 2-е изд. перераб. и доп. — М. : Инфра-М, 2002. — 704 с. — (Сер. «Библиотека словарей «Инфра-М»»).
3. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / В. П. Грибанов. — М. : Статут, 2001. — 411 с.

4. Канзафарова И. С. Гражданское и торговое право зарубежных стран. Отдельные институты [Текст] : учеб. пособ. / И. С. Канзафарова. — Харьков : Одиссей, 2003. — 352 с.
5. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні [Текст] : дис. на здоб. наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. С. Канзафарова. — К. : ІДІП НАНУ, 2007. — 453 с.
6. Карапетов А. Г. Неустойка как средство защиты прав кредитора в российском и зарубежном праве [Текст] / А. Г. Карапетов. — М. : Статут, 2005. — 286 с.
7. Карапетов А. Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве [Текст] / А. Г. Карапетов. — М. : Статут, 2007. — 876 с.
8. Карпов М. С. Гражданско-правовые меры оперативного воздействия [Текст] / М. С. Карпов. — М. : Статут, 2004. — 141 с.
9. Красавчиков О. А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве [Текст] / О. А. Красавчиков // Проблемы гражданскоправовой ответственности и защиты гражданских прав. Свердловский юрид. ин-т. Сборник ученых трудов. — Свердловск, 1973. — С. 5–16.
10. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності [Текст] / В. В. Луць. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 560 с.
11. Меденцев П. А. Правові наслідки порушення договору в цивільному праві України, Російської Федерації, ФРН, Англії та США [Текст] : дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / П. А. Меденцев. — Одеса : НУ «Одеська юридична академія», 2013. — 196 с.
12. Новоселова Л. А. Проценты по денежным обязательствам [Текст] / Л. А. Новоселова. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Статут, 2003. — 192 с.
13. Постанова Верховного Суду України від 08 листопада 2010 р. по справі № 3–12г10 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13485876>.
14. Шимон С. І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн [Текст] / С. І. Шимон : навч. посіб. (курс лекцій). — К. : КНЕУ, 2004. — 220 с.

М. Л. Стусенко

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра гражданско-правовых дисциплин
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПОНЯТИЕ И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ПРАВОВЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ НАРУШЕНИЯ ДОГОВОРА В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ, РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И ФРГ

Резюме

В статье определены понятие и правовая природа правовых последствий нарушения договора в гражданском праве Украины, Российской Федерации и ФРГ.

Ключевые слова: договор, правовые последствия нарушения договора, гражданское право Украины, гражданское право Российской Федерации, гражданское право ФРГ.

M. L. Stusenko

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Department of Civil Law Disciplines
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

**THE LAW CONSEQUENCES OF THE BREAKING CONTRACT
IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE, THE RUSSIAN FEDERATION
AND THE FRG**

Summary

The concept and law character of the law consequences of the breaking contract in the Civil Law of Ukraine, the Russian Federation and the FRG were defined in the article.

Key words: contract, law consequences of the breaking contract, the Civil Law of Ukraine, the Civil Law of Russian Federation, the Civil Law of the FRG.